

1

Ο μακρύς δρόμος προς την πολιτική συνεννόηση

α. «Τὴν εὐκταίαν καὶ παμπόθητον ὁμοφροσύνην καὶ ἔνωσιν».

Παρά τη συχνή επίκληση στην «αδελφосύνη» των δυο εθνοτήτων, η δυσπιστία στις μεταξύ τους σχέσεις ήταν συχνά παρούσα και κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Εξάλλου οι ελληνοαρμενικές εκκλησιαστικές και θεολογικές διαφορές, που είχαν κληροδοτηθεί από το βυζαντινό παρελθόν, αναθερμαίνονταν περιοδικά με τις οξείες αντιδικίες των δυο πλευρών (και με πληθώρα αντιρρητικών τους κειμένων) για την πρωτοκαθεδρία σε ορισμένα ιερά καθιδρύματα των Αγίων Τόπων¹. Παρ' όλα αυτά μερικοί φωτισμένοι εκπρόσωποι και της Ορθόδοξης και της Αρμενικής Εκκλησίας είχαν επιχειρήσει ήδη από τον 18ο αιώνα να μειώσουν τις αποκλίσεις· αλλά τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά και εφήμερα². Οι προσπάθειες επαναλήφθηκαν και στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όπως μας αφηγείται (γύρω στα 1850) ο Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος στο μνημειώδες έργο του για την Κωνσταντινούπολη:

Ἐνθυμοῦμαι τὸν Πατριάρχην αὐτῶν Δανιήλ, ἱεροπρεπῆ ἀληθῶς ἄνδρα, μετὰ πόσης εἰλικρινείας συνεννοεῖτο μετὰ τοῦ ἁοιδίμου Πατριάρχου Κυρίλλου περὶ τῆς ποθητῆς τῶν δῶν Ἐκκλησιῶν ἐνώσεως, ὅτε περὶ τὰ 1816 εἶχον ἀμφότεροι διορίσῃ [!] ἐπιτρόπους, ἵνα συζητήσωσι θεολογικῶς τὰ διαπορούμενα καὶ σχεδιάσωσιν αὐτῶν τὰς λύσεις· μετὰ πόσης γλυκοθυμίας ἔβλεπον τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Ἄρμενοπατριάρχου τούτου, Ἐπίσκοπον νοήμονα

---

1. Για το βυζαντινό υπόστρωμα: S. Vryonis, «Byzantine Images of the Armenians», *The Armenian Image* (επιμ. Hovannisian), σ. 65-81. Για την αντίστροφη αρμενική εικόνα των Ελλήνων, πρβλ. Tcheraz, *L'Orient inédit*, σ. 25-32, 64-65, 190, 192. Την ιστορία των ελληνοαρμενικών αντιδικιών στους Αγίους Τόπους κατέγραψε σχηματικά ο Χρ. Α. Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Ιεροσολύμων κατά τους τέσσαρας τελευταίους αιώνες, 1517-1900*, Αθήνα 1900, σ. 174-175, 284 κ.ε., 297-327, 380 κ.ε. *passim*. Πρβλ. του ίδιου, *Ιστορία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων, Ιερουσαλήμ-Αλεξάνδρεια 1910*, σ. 650 κ.ε., και Μ. Ι. Γεδεών, *Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ, 1800/1863/1913*, Αθήνα 1932, σ. 275-279. Η διδ. διατρ. του αρχιμ. Δαμασκηνού Γκαγκανιάρα, *Διαμάχες Ελλήνων και Αρμενίων για τα Προσκυνήματα των Αγίων Τόπων, Θεσσαλονίκη, χ.ε., 1986*, μολοντί προσφέρει νέα στοιχεία, δεν ξεφεύγει από τον «πολεμικό» χαρακτήρα ανάλογων προγενέστερων δημοσιευμάτων. Λιτή προσέγγιση του ζητήματος (με βάση οθωμανικές πηγές), αλλά και των σχέσεων της ελληνορθόδοξης Αγιοταφικής Αδελφότητας με τους εκπροσώπους άλλων εκκλησιών και δογμάτων, στου Ο. Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem. The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden κ.α. 2001 (για τις ελληνοαρμενικές διαφορές: σ. 119-120, 128-130).

2. Μ. Ι. Γεδεών, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των μεταξύ των εκκλησιῶν σχέσεων», *EA*, 8 (1888), 354-356, και του ίδιου, «Ελληνοαρμενική συνεργασία εις προγενέστερα ἔτη», *EA*, 39 (1919), 163-164.

καί πεπαιδευμένον, ἀσπαζόμενον εὐλαβῶς τὴν δεξιάν τοῦ Πατριάρχου τῶν ὀρθοδόξων ἱερουργούντος καί λαμβάνοντα παρ' αὐτοῦ ἐντός τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπου συμπαρίστατο καί αὐτός μετὰ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων Ἀρχιερέων, τό ἀντίδωρον! Ἀλλ' ὁ φθόνος τῶν Ἰησουϊτῶν καί πολιτική μικρόνους καί ἐσφαλμένη ἐματαιώσε τάς προσπαθείας τῶν ἀοιδίμων ἐκείνων, ἐξωσθέντος δι' αὐτό τοῦτο τοῦ Δανιὴλ καί ἐξορισθέντος εἰς Ἄγκυραν, ὅπου καί ἀπέθανεν. Πλήν μὴ ἀπελπίζόμεθα! Τίς γάρ ἔγνω νοῦν Κυρίου; Μόνον προσέχωμεν καί τά δύο ἀδελφά ἔθνη ἀπό τῆς ἀδιαφορίας καί τῆς ψευδοσοφίας³.

Οἱ πληροφορίες αὐτές περιέχουν μερικές αντιφάσεις, τουλάχιστον σε ὅ,τι ἀφορᾶ τις επαφές στα 1816 τοῦ Ἀδριανουπολίτη Πατριάρχου Κυρίλλου ΣΤ' (1813-1818) με τὸν Ἀρμένιο ομολογό του. Ὁ Κύριλλος δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ συνεννοηθεῖ με τὸν Δανιὴλ (που ὡς Taniel Α' πατριάρχευσε στὴν Κωνσταντινούπολη στα 1799-1800 καί, ὡς Taniel Β' στο Καθολικοσάτο τοῦ Ετςματζίν ἀπὸ το 1807 ὡς τὸ θάνατό του το 1808), ἀλλὰ μάλλον με τὸν ἐπίσης καταγόμενον ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη Boghos (Παῦλο) Α' (1815-1823). Εξάλλου ὁ ἴδιος ὁ Βυζάντιος συνδέει στο ἴδιο κείμενο τις περιπέτειες τοῦ Ἀρμενίου Πατριάρχου με «τὴν ἐπελθούσαν μετ' ὀλίγον καταστροφὴν τῆς οἰκογενείας Δούζογλου», δηλαδὴ τὸν ἀποκεφαλισμὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1819 τῶν σημαντικότερων ἀρρένων μελῶν τῆς ἰσχυρῆς ἀρμενοκαθολικῆς οἰκογενείας Duzian, που θεωρήθηκε υπεύθυνη σε μεγάλο βαθμὸ γιὰ τις συνέπειες που εἶχε προκαλέσει στὸν Boghos ἡ προσπάθειά του νὰ συνδιαλλαγῆ με τοὺς Ἀρμενίους οὐνίτες (τοὺς μεχιταριστές, ὄχι τοὺς Ἰησουϊτες, ὅπως γράφει ὁ Βυζάντιος)⁴.

Στα μέσα τοῦ αἰῶνα ἐπιχειρήθηκε καί πάλι ἡ σύγκλιση τῶν δυο κοινοτήτων με πρωτοβουλία τῆς ἐλληνορθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας. Στα 1850 ὁ λόγιος πρῶν Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης (1830-1834) Κωνστάντιος Α' ἐξέδωσε ἀνώνυμα ἓνα φυλλάδιο 55 σελίδων με καταγραμμένες τις θεολογικὲς ἀποκλίσεις ἀνάμεσα στὴν Ὀρθόδοξη καί τὴν Ἀρμενικὴ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία, με στόχο, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος, τὴν ἀρση τῶν παλαιῶν παρεξηγήσεων (τις ὁποῖες πάντως ἀποδίδει κατὰ κύριο λόγο στὴν ἀρμενικὴ πλευρά) καί τὴν «διαλλαγὴν καί ἔνωσιν»⁵. Τὸν ἴδιο στόχο

---

3. Σ. Δ. Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις*, τόμ. 3, Ἀθήνα 1869, σ. 547 καί σημ. 1, ὅπου ἐξαίρει καί τὸ «σεμνόβιον καί τὴν ἀρετὴν» τοῦ ἀρμενικοῦ κλήρου.

4. Για τὴ μεγάλη ἐκεῖνη οἰκογένεια, βλ. Çark, *Türk devleti*, σ. 56-59, 66, 67· πρβλ. Carmont, *Les amiras*, σ. 139, 135-137. Για τὴ διαμεσολάβησή της στὶς επαφές τοῦ Boghos με τοὺς μεχιταριστές βλ. Frazee, *Catholics*, σ. 256-258· πρβλ. L. Arpee, *A History of the Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*, Νέα Υόρκη 1946, σ. 257-261.

5. Υπόμνημα περὶ τῆς τῶν Ἀρμενίων μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀσυμφωνίας, ΚΠ 1850 (καί νέα ἐκδ., 1866). Το Υπόμνημα ἐκδόθηκε το 1857 καί στα τουρκικά με ἀρμενικοὺς χαρακτήρες· τὸ δηλώνει ὁ ἴδιος, υπογραμμίζοντας ὅτι στὸ ἔργο τοῦ παρουσίασε «ὄσῃν κατὰ καιροῦς οἱ Καθολικοὶ Ἱεράρχαι τῶν Ἀρμενίων [τοῦ Ετςματζίν] πρόθυμον φροντίδα κατέβαλον περὶ ἐνώσεως τῶν δύο, ἔνεκα παρερρησασῶν παρεξηγήσεων περὶ δογμάτων, διακεχωρισμένων Ἐκκλησιῶν»: Θ. Μ. Ἀριστοκλής, *Κωνσταντίου τοῦ Α', τοῦ ἀπὸ Σιναίου αοιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Βυζαντίου βιογραφία καί συγγραφαί αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαί καί φιλολογικαί, καί τινες ἐπιστολαί τοῦ αὐτοῦ*, ΚΠ 1866, σ. 461-462· πρβλ. καί ὅσα σημειώνει σε διάφορα μελετήματά του, ἀλλὰ θετικά καί μερικὰ ἀρνητικά, γιὰ τοὺς Ἀρμενίους, π.χ. τοὺς ἀγῶνες τῶν Πατριαρχῶν τοὺς νὰ κρατήσουν μακριὰ τὸ πόιμνί τοὺς ἀπὸ τις προσηλυτιστικὲς προ-

είχε και μια ανάλογη, εκτενέστερη και συστηματικότερη μελέτη, γραμμένη στα 1866 από τον λόγιο μητροπολίτη Χίου (1860-1877) Γρηγόριο Παυλίδη⁶. Ο Γρηγόριος θεωρούσε ότι η προσέγγιση μπορούσε να γίνει με τον απόλυτο σεβασμό, εκμέρους των Ορθοδόξων, των αρμενικών εκκλησιαστικών εθίμων. Αν, σημείωνε με τόλμη επικαλούμενος θεολογικά κείμενα, «οί ἄδελφοί Ἀρμένιοι ἐπιμείνωσιν εἰς τὴν τήρησιν τῶν οἰκειῶν νομίμων», τότε οι Ορθόδοξοι θα έπρεπε να βρουν μαζί τους μια λύση «κατ' οικονομίαν» και αναρωτιόταν:

Τί λοιπόν ποιητέον; ὅ,τι ὁ νόμος τῆς Εὐαγγελικῆς ἀγάπης, ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος ὑπαγορεύουσι· δηλονότι οἰκονομητέον, κατὰ τὰ προεκτεθέντα παραδείγματα τῶν ἀγίων ἡμῶν Πατέρων, καλῶς ἐκεῖνα δεδιδαγμένους⁷.

Όπως ήταν επόμενο, η έκδοση του μητροπολίτη Χίου προκάλεσε στην Κωνσταντινούπολη συζητήσεις ανάμεσα στις δυο πλευρές, που δημιούργησαν ψεύτικες προσδοκίες για την πολυπόθητη εκκλησιαστική τους ένωση. Ο αθηναϊκός Αἰὼν βιάστηκε να μεταφέρει στην Ελλάδα την εικόνα αυτή, σημειώνοντας ότι στην Κωνσταντινούπολη

θεωροῦσιν ὡς λίαν πιθανὴν τὴν ἔνωσιν τῶν Γρηγοριανῶν Ἀρμενίων μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῶν Ἑλλήνων. Ἦδη ἐγένοντο ἐπιδεικτικὰ τινὰ πρὸς τοῦτο βήματα καὶ ἡ θέλησις τοῦ ἀρμενικοῦ ἔθνους ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ῥητὴ καὶ ἐκπεφρασμένη. Ἐάν ῥαδιουργίαι ἄλλαι μὴ παρεμπέσωσιν, ἔχομεν ἀφορμὰς νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἡ ευχὴ αὕτη πραγματοποιεῖται ἐντὸς ὀλίγου⁸.

Την κίνηση ενθάρρυνε και ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γερμανός Δ' (1842-1845, 1852-1853), ο ιδρυτής της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης: Ο Γερμανός προέτρεπε και κατά τις δυο ποιμαντορίες του την ελληνική νεολαία της Κωνσταντινούπολης να μάθει αρμενικά, ώστε να καταστεί στο άμεσο μέλλον ευκολότερη η αλληλοκατανόηση και η εκκλησιαστική και κοινωνική προσέγγιση των δυο εθνότητων⁹. Φαίνεται πάντως ότι η έκκληση του Γερμανού δεν βρήκε τη δέουσα ανταπόκριση: Ο καλός γνώστης των πατριαρχικών και εκπαιδευτικών πραγμάτων της εποχής Μανουήλ Γεδεών αναφέρει ότι ο μοναδικός (και παραγωγικός) Έλληνας

σπάθειες της Ρώμης (175-176), την εχθρική στάση των Αρμενίων μοναχών στις διενέξεις τους με τους Έλληνες στα ιερά καθιδρύματα των Αγίων Τόπων (277-278) κ.ά. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Μ. Ι. Γεδεών, «Δικαίων μνήμη μετ' εγκωμίων», *Νέος Ποιμὴν*, 2/1 (1920), 49-50, όπου αρκετές αναφορές και σε άλλες προσπάθειες προσέγγισης ανάμεσα στις δυο Εκκλησίες.

6. Μητροπ. Χίου Γρηγόριος ο Βυζάντιος, *Περὶ ενῶσεως τῶν Ἀρμενίων μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ΚΠ 1871, σ. 92-107. Το έργο δημοσιεύτηκε και στην *Αρμονία* και, κατά τον Γεδεών, «Δικαίων μνήμη», 50, «ἐγένετο κοινὸν ἀνάγνωσμα».

7. Μητροπ. Χίου Γρηγόριος, *ὁ.π.*, σ. 134-135.

8. *Αἰὼν*, 11 Απρ. 1866, αρ. 2.111.

9. Για τις κινήσεις προς την εκκλησιαστική προσέγγιση των δυο πλευρών στα χρόνια αυτά, πρβλ. Χρ. Β. Χαμηούγιας, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ΣΤ' ο Φουρτουναδάδης εν μέσω εθνικών και εθνοφυλετικών ανταγωνισμῶν*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 157-158.

αρμενομαθής που αναδείχτηκε από την προσπάθεια εκείνη ήταν ο Δημήτριος Τσολακίδης· αυτόν είχε στη διάθεσή της η Μεγάλη Εκκλησία στις περιστάσεις που χρειάστηκε να έρθει σε επαφή με το αντίστοιχο αρμενικό Πατριαρχείο, τουλάχιστον ως το τέλος του αιώνα¹⁰. Μαζί με τον Τσολακίδη στράφηκε «πρός ἐκμάθησιν τῆς αρμενικῆς» –με τη στήριξη και την πλήρη προστασία του Γερμανού– και ένας ακόμα νέος: ο Στέφανος Χρυσίδης, αλλά, όπως παρατηρεί ο Γεδεών, «διάφορον τοῦ συνηλικιώτου καὶ συμμαθητοῦ στάδιον ἐνστερνισθεὶς καὶ ἀκολουθήσας, τό πολιτικόν, καὶ διαπρέφας ἐν τούτῳ μέχρι τέλος ζωῆς»¹¹.

Στην επόμενη λοιπόν προσπάθεια για την εκκλησιαστική προσέγγιση των δύο Εκκλησιών, που πραγματοποιήθηκε τη φορά αυτή με αρμενική πρωτοβουλία, ως σύνδεσμος στην επικοινωνία ανάμεσα στον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Β΄ (1860-1863, 1873-1878) και τον Αρμένιο Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Nerses (Ναρσή) Β΄ Varzabetian (1873-1884), χρησιμοποιήθηκε ο Τσολακίδης. Φαίνεται μάλιστα ότι η κίνηση δεν είχε απλό εθιμοτυπικό χαρακτήρα. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από το περιεχόμενο της προσφώνησης του Οικουμενικού Πατριάρχη κατά την αντεπίσκεψή του στο Αρμενικό Πατριαρχείο, τον Μάιο του 1875 «ἐν μέσῳ ἀπείρου ἐπευφημοῦντος λαοῦ Ἀρμενίων καὶ ὁμογενῶν, συρρεουσάντων ἐπὶ τούτῳ»: η κεντρική ιδέα των πρωτοβουλιών εκείνων ήταν η εκκλησιαστική ενοποίηση:

Ἀλλ' ἐπειδὴ, ἀγαπητοὶ [υπογράμμισε ο Ιωακείμ], τὴν Ἀρμενικὴν Ἐκκλησίαν συνδέει μετὰ τῆς ἡμετέρας οὐ μόνον ἡ ἀρχαία ἱστορικὴ καὶ πνευματικὴ συνάφεια, ἀλλὰ καὶ ἡ ταυτότης τῶν καιρικῶν περιπετειῶν, εἰς ἃς ὑπέκυψεν ὕστερον ἕκατέρα, καὶ ἡ ταυτότης τῶν πόθων ἐν τῷ σταδίῳ τῆς ὑπὸ τὴν κραταιὰν αἰγίδα τοῦ αὐθέντου ἡμῶν εὐεργικωτάτου ἄνακτος Σουλτάν Ἀπτουλ-Ἀζίζ Χάν ἀναπτύξεως καὶ ἀδελφικῆς ἐν ἀγάπῃ συμβιώσεως, καθήκον ἀμοιβαῖον ἔχομεν ἱερόν καὶ ἀπαραίτητον [...], ἵνα παρασκευάζωμεν ἐν πάσῃ εὐλικρινείᾳ τὴν εὐκταίαν καὶ παμπόθητον ὁμοφροσύνην καὶ ἔνωσιν αὐτῶν [...]. Ἀναντίρρητον ὅτι καὶ αἱ συνέργειαι ἡμῶν εἰσὶν ἀπαραίτητως ὀφειλόμεναι πρὸς ἐπίτευξιν ταχυτέραν τοῦ ἔργου τῆς ἐνώσεως, ὅπερ οἱ πατέρες ἡμῶν ἐπεθύμησαν ἰδεῖν, ἀλλ' οὐκ ἠξιώθησαν¹².

Οι απόπειρες για την προώθηση της ελληνοαρμενικής εκκλησιαστικής συνεργασίας, που, όπως θα δούμε, επαναλήφθηκαν και αργότερα, εντάσσονταν στο

---

10. Γεδεών, *Μνεῖα*, σ. 276-279. Για τον Τσολακίδη, βλ. πιο κάτω, σ. 113-116, 170, 176, σημ. 4, 343, σημ. 113, 344, σημ. 114.

11. Γεδεών, «Δικαίων μνήμη», 52-53. Ο Χρυσίδης ήταν σύγγαμβρος του Αλεξάνδρου Στ. Καραθεοδωρή, ο οποίος ως ηγεμόνας της Σάμου (1885-1894) τον διόρισε «καπουκεχαγιά» (karikâya) της ηγεμονίας στην Κωνσταντινούπολη. Η αλληλογραφία τους στο *Αρχεῖο Αλεξάνδρου Στ. Καραθεοδωρή. Κατάλογος και ευρετήρια*, επιμ. Κ. Γαρδία-Αλεξανδροπούλου, Αθήνα 1981 (βλ. σ. ιδ'·ιε', κγ', 16, 17, 48 κ.ε. *passim*). Στις αρχές του 20ού αιώνα το Οικουμενικό Πατριαρχείο χρησιμοποίησε στις επαφές του με το Αρμενικό άλλον έναν Έλληνα αρμενομαθή, τον αρχιεφοφύλακά του και μετέπειτα μητροπολίτη Ιωακείμ Αποστολίδη, για τον οποίο θα γίνει λόγος πιο κάτω (βλ. σ. 468, 472).

12. Ανατ. *Αστήρ*, 7/19 Μαΐου 1875, αρ. 1.287, σ. 4.737-4.738. Σύντομο βιογραφικό του Nerses στου D. H. Boyajian, *The Pillars of the Armenian Church*, Watertown MA 1962, σ. 303-316.

κλίμα ευφορίας που είχε δημιουργήσει στις χριστιανικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η σταδιακή εφαρμογή των διοικητικών μεταρρυθμίσεων που είχαν επιβάλει στην Υψηλή Πύλη οι Μεγάλες Δυνάμεις, αρχικά στα τέλη της δεκαετίας του 1830 και, με μεγαλύτερη επιμονή, μετά το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856). Παρά τις παλινδρομήσεις και τις καθυστερήσεις, οι αλλαγές στη δομή και τους θεσμούς του οθωμανικού κράτους δημιουργούσαν πλέον νέες συνθήκες που επηρέαζαν αποφασιστικά και αναπόφευκτα την εσωτερική λειτουργία των επιμέρους εθνοκοινοτικών κοινοτήτων, ιδιαίτερα της ελληνορθόδοξης και της αρμενικής. Η εξέλιξη αυτή ευνόησε καταρχήν την οικονομική και κοινωνική άνοδο, αλλά και τη διεύρυνση –ποσοτική και ποιοτική– της παιδείας και του πολιτισμού των Ελλήνων και των Αρμενίων της Αυτοκρατορίας, επιταχύνοντας έτσι και την εκκοσμίκευση και γενικά τον εκδυτικισμό των ιδεολογιών τους¹³. Τα δυο λοιπόν «αδελφά έθνη» βίωσαν –και μάλιστα σχεδόν ταυτόχρονα στις δεκαετίες του 1840, του 1850 και του 1860– όχι μόνο ριζικές κοινωνικές αναστρωματώσεις, αλλά και την ανάδυση νέων διεκδικητών της εσωτερικής κοινοτικής εξουσίας¹⁴. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι η σύνταξη του Αρμενικού Εθνικού Συντάγματος (Hay Azkain Sahmanadrutiun) του 1860-1863 πραγματοποιήθηκε με ενδοκοινοτικές αναταράξεις παρόμοιες ή και ταυτόσημες με εκείνες που προκάλεσαν στην ελληνορθόδοξη κοινότητα οι διαδικασίες για την κατάστρωση των δικών της Γενικών Κανονισμών¹⁵. Σε τελευταία ωστόσο ανάλυση άνοιξαν το δρόμο στη φαλκίδευση και την τελική καταστρατήγηση των ιστορικών «προνομίων» των δυο εθνοτήτων από την οθωμανική κρατική εξουσία.

Άφεθμεν κατόπιν ἐλεύθεροι [γράφει ο Γεδεών] δῆθεν ἴνά συντάξωμεν τὰ ἔθνικὰ ἡμῶν πράγματα κατὰ τρόπον ὠφέλιμον ἡμῖν καί συντελοῦντα πρὸς σωτηρίαν κεκτημένων δικαίων· ἀλλ' ἀφεθέντες ἐλεύθεροι, δοῦλοι διατελοῦμεν τῶν παθῶν ἡμῶν· προστριβῶν δέ καί ἀντεγκλήσεων ἦσαν

13. Πρβλ. Karpāt, «*Millets and Nationality*», 148 κ.ε.

14. Για την ελληνορθόδοξη πλευρά βλ. τις μελέτες του Μ. Ι. Γεδεών, *Αι φάσεις του παρ' ημῖν εκκλησιαστικού ζητήματος*, ΚΠ 1910 (κυρίως σ. 58-73), *Μνεία*, σ. 180-189, και «Κανονισμῶν απόπειραι», ΕΑ, 39 (1919), 214-218, 235-239, 271-272, 40 (1920), 38-39, 145-146, 244-246, 280-282, 300-302, σε συνδυασμό με τη νεότερη προσέγγιση των Π. Κονόρτα, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο (17ος-αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα 1998, σ. 148-164, και, αναλυτικότερα για την εποχή που εξετάζουμε, Δ. Σταματόπουλου, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μία ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003, σ. 159 κ.ε. Για την αρμενική, πρβλ. J. Etmekjian, «The Tanzimat Reforms and their Effect on the Armenians in Turkey», AR, 25/1 (1972), 10-23, R. G. Hovannisian, «The Armenian Question in the Ottoman Empire», EEQ, 6/1 (1972), 1-26, και, κυρίως, Artinian, *The Armenian Constitutional*, σ. 75 κ.ε.

15. Βλ. όσα σημειώνει, μερικά γενικευτικά (ιδιαίτερα για την ελληνορθόδοξη πλευρά), ο R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963, σ. 114-129. Ας σημειωθεί ότι και το αρμενικό «Σύνταγμα» ονομαζόταν επίσημα με τον ίδιο όρο των αντίστοιχων ελληνικών «Γενικών Κανονισμών» (τουρκ. *Nizâmnâme*), αλλά η αρμενική κοινότητα υιοθέτησε τον πολιτικά περιεκτικότερο όρο, όπως είχε επικρατήσει μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Ο G. Harutyunian, *Constitutional Culture: The Lessons of History and the Challenges of Time*, Εριβάν 2009, σ. 86-87 και *passim*, αναζητεί τη χρήση του όρου «Sahmanadrutiun» στην προγενέστερη αρμενική νομική και φιλοσοφική σκέψη.

ἀποτελέσματα αἱ πολλαί συζητήσεις καί πράξεις, αἱ ὑπονομεύσασαι δίκαια καί προνόμια καί τοῦ λαοῦ, τῶν χριστιανικῶν ἐθνῶν δῆλα δὴ τῶν ὑπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως¹⁶.

Οἱ ομοιότητες μάλιστα στις διατάξεις τοῦ αρμενικοῦ Ἐθνικοῦ Συντάγματος καὶ τῶν Γενικῶν Κανονισμῶν (στην πρώτη τους τουλάχιστον ἐκδοση)¹⁷ προκάλεσαν σύγχυση στους μελετητές τους, με ἄλλους νὰ υποστηρίζουν ὅτι οἱ Ἀρμένιοι ἀκολούθησαν τους Ἑλλήνες καὶ ἄλλους τὸ ἀντίστροφο¹⁸. Φαίνεται, ὡστόσο, ὅτι ἡ ἀναλογία αὐτὴ ἀντὶ νὰ επιταχύνει, δημιουργήσῃ νέα προσκόμματα στην προσέγγιση τῶν δυο ἐθνοτήτων, ἐπειδὴ στο μεταξύ ἀναθερμάνθηκε καὶ ἕνας ἀκόμα ἱστορικός παράγοντας: ὁ μεταξύ τους ἀνταγωνισμὸς τόσο στον οικονομικὸ καὶ κοινωνικὸ τομέα (ἀκόμα καὶ στον πολιτιστικὸ), ὅσο, κυρίως, στη διεκδίκηση θέσεων στον οθωμανικὸ κρατικὸ μηχανισμό. Ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτός (που, ὅπως ἀναφέρθηκε, εἶχε ἀρχίσει μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τις κρατικές θέσεις, που τους εἶχε ἐπιβληθεῖ στα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821)¹⁹ προσέλαβε ἀναπόφευκτα ἰδεολογικὸ χαρακτήρα, ἰδιαίτερα ὅταν ἀρχισε νὰ ἀποκρυσταλλώνεται καὶ τὸ εὐνοϊκὸ καὶ γιὰ τις δυο κοινότητες μεταρρυθμιστικὸ πλαίσιο τῆς βασιλείας τοῦ Ἀβδούλ Ἀζίζ (1861-1876). Μερικοὶ μάλιστα ἀπὸ τους Ἑλλήνες συντοπίτες τῶν Ἀρμενίων (ὅπως π.χ. ὁ βουλευτὴς Αἰδινίου Ἐμμανουήλ Ἐμμανουηλίδης) ἀπέδιδαν – ἐτεροχρονίζοντας μάλλον– τὴν ψυχρότητα ἀνάμεσα στα δυο στοιχεῖα στην τακτικὴ τῶν Ὀθωμανῶν κυριάρχων νὰ προκαλοῦν διαιρέσεις ἀνάμεσα στις μὴ τουρκικές ἐθνοότητες:

---

16. Γεδεών, *Αἱ φάσεις*, σ. 64 κ.ε., 73 κ.ε.

17. Τα κείμενα καὶ τῶν δυο «Συνταγμάτων» ἐκτυπώθησαν σε χωριστὰ φυλλάδια: *Azkarin Sahmanadrutiun Hayots* (Τὸ Ἀρμενικὸ Ἐθνικὸ Σύνταγμα), ΚΠ, 1860 (νεότερες ἐκδόσεις τοῦ 1863 καὶ 1867, ἐπικυρωμένες ἀπὸ τὴν οθωμανικὴ κυβέρνησι), καὶ *Γενικοὶ Κανονισμοὶ περὶ διευθετήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐθνικῶν πραγμάτων τῶν ὑπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν θρόνον διατελούντων Ὀρθοδόξων χριστιανῶν, υπηκόων τῆς Α. Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου*, ΚΠ, 1862. Οἱ δυο μεγάλες ἐνότητες τῶν Γενικῶν Κανονισμῶν ἐπιμερίστηκαν σε 14 ἄρθρα ἡ πρώτη καὶ σε 20 ἡ δευτέρα. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ αρμενικοῦ «Συντάγματος» ἀπὸ τὸν Τσολακίδη, βλ τὴν πιο κάτω σ. 18.

18. Τὴν ἐλληνικὴ προτεραιότητα υποστήριξε ὁ Ἕλληνας μελετητὴς τοῦ *Sahmanadrutiun* Δημήτριος Τσολακίδης, ὁ ὁποῖος «ἔχων πάντοτε ὑπ' ὄψιν τὸ κοινῆ συμφέρον καὶ τὸν στενώτερον σύνδεσμον τῶν δύο ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν, προσεχώρησεν οἰκοθεν ἄνευ βοηθείας καὶ ὑποστηρίξεώς τινος τῶν μέγα δυναμένων ὁμοδόξων» στη μετάφρασή του στα ἐλληνικά: Δ. Ι. Χ. Τζολακίδης, *Γενικοὶ κανονισμοὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀρμενικῶν Πατριαρχείων, μεταφρασθέντες ἐκ τοῦ Ἀρμενικοῦ, καὶ σύντομοι στατιστικαὶ πληροφορίες περὶ τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας*, ΚΠ 1894. Γιὰ τὴν σχέση τοῦ Τσολακίδη με τους Ἀρμένιους, βλ. πιο κάτω, σ. 113-116. Ὁ μεταφραστὴς τοῦ *Sahmanadrutiun* στα γαλλικά E. Prud'homme, «Constitution nationale des Arméniens», *Revue de l'Orient, de l'Algérie et des Colonies*, 14 (1861-1862), 1-18, 89-107 [καὶ χωριστὴ ἐκδοση: Παρίσι 1862], ἀναφέρεται (σ. 1) στην ἀντίστοιχη μετάφραση στα γαλλικά τῶν ἐλληνικῶν Γενικῶν Κανονισμῶν ἀπὸ τὸν πρίγκιπα Galitzin, γιὰ νὰ υποστηρίξῃ ὅτι τὸ αρμενικὸ «Σύνταγμα» «a servi de modèle à la constitution grecque». Πάντως ὁ πρίγκιπας Augustin Galitzin, «De l'organisation nouvelle de l'Église Orientale», *αὐτ.*, 11 (1860), 225-234, στα λίγα σχόλια που παραθέτει (225-229, 233-234), δὲν κάνει καμιά σύγκριση τῶν Γενικῶν Κανονισμῶν με τὸ *Sahmanadrutiun*. Τὸ ἴδιο ἀφορᾷ καὶ τὴ νεότερη μελέτη τοῦ J. Etmekjian, «The Armenian National Assembly of Turkey and Reform», *AR*, 29/1 (1976), 38-52.

19. Βλ. πιο πάνω σ. 41-42.

Ἡ Τουρκική διοίκησης, ἡ ὁποία τὴν ὑπαρξίν της ἐστήριζεν ἐπὶ τῆς διαιρέσεως τῶν μὴ Τουρκικῶν στοιχείων, κατώρθωσεν ἐπὶ ἑκατονταετηρίδας νὰ κρατήσῃ αὐτοὺς [τοὺς Ἀρμενίους] ἂν ὄχι εἰς ἔχθραν, τοῦλάχιστον εἰς ψυχρότητα πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Διὰ ζητήματα ἐλάχιστα, δι' ἀμφισβητήσεις γαιῶν ἄνευ ἀξίας, δι' ἐπαίνους, θέσεις ἢ εὐνοίας παρεχομένας παρὰ τοῦ κυριάρχου, αἱ δύο κοινότητες ὑπεβλέποντο μεταξύ των πανταχοῦ²⁰.

Οἱ Ἕλληνες λοιπὸν τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, τοῦλάχιστον ἐκεῖνοι που σταδιοδρομοῦσαν με ἐπιτυχία στον διπλωματικὸν καὶ τὸν διοικητικὸν τομέα, δικαιολογοῦσαν τὴν ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν παραδοσιακὴν ἐλληνοτουρκικὴν ἀντιπαλότητα καὶ τὴν προθυμία τους νὰ πλαισιώσουν σε ὅσο γινόταν μεγαλύτερη ἔκταση τὴν κρατικὴν μηχανήν, με τὴν ἀνάγκη νὰ στρατεύονται στὴν υπηρεσία τῆς Πύλης γιὰ νὰ μὴν ἀφήνουν τὸ πεδίο ἐλεύθερο στους Ἀρμενίους καὶ τοὺς Ἰσραηλίτες. Αὐτὸν τὸν «ἐλληνο-οθωμανικὸν» πατριωτισμὸν –ιδιόμορφο, ὁπωσδήποτε, με τὰ δυτικὰ πρότυπα καὶ ἀδιανόητο στὴν Αθήνα– επικαλέστηκαν, κατὰ τις συζητήσεις τους με τὸν Ἕλληνα πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολιν (1869-1871) Ἀλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβῆ, οἱ Ἕλληνες που ἦταν ἐνταγμένοι στὴν ἀνώτερη διοικητικὴν ἱεραρχία τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας:

Τινές δέ καί μοί ἐξήγησαν [γράφει ὁ Ραγκαβῆς στα Απομνημονεύματά του], ὅτι τὴν παρὰ τῆ ὀθωμανικῆ κυβερνήσει ὑπηρεσίαν των θεωροῦσιν ὡς ἐκπλήρωσιν καθήκοντος πατριωτικοῦ, διότι ἐκ τῶν θέσεών των ἐξυπηρετοῦσι τὸν ἐν Τουρκίᾳ ἐλληνισμόν, ἂν δ' ἀπεσῦροντο, θ' ἀντικαθίστων αὐτοὺς Ἀρμένιοι, Ἑβραῖοι ἢ Τοῦρκοι πρὸς μεγάλην βλάβην τῶν ἐλληνικῶν συμφερόντων²¹.

Ἀνάλογη ἐπιχειρηματολογία χρησιμοποίησαν καὶ μερικοὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἐλληνορθόδοξης διανόησης στὴν ἀνιδιοτελεῖν προσπάθειά τους νὰ διαδώσουν τὴν «οθωμανικὴν» γλῶσσα στις νεότερες γενιές τῆς ὁμογένειας: Οἱ «ὁμογενόπαιδες», υπογραμμίζει στα 1850 ὁ Κωνσταντῖνος Ἀδοσίδης –τότε καθηγητὴς τῆς τουρκικῆς στὴ σχολὴ τῆς Χάλκης, «μέλος τοῦ Γραφείου τῶν Μεταφραστῶν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης»– δὲν μιλοῦσαν, ἐξαιτίας «πολλῶν προκαταλήψεων» καὶ «πολλῶν σχολαστικῶν ἰδεῶν», παρὰ μόνον τὴν ἐλληνικὴν καὶ μερικὴς ευρωπαϊκῆς γλώσσας. Το ἀποτέλεσμα ἦταν, γράφει στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του γιὰ τὴν οθωμανικὴν γραμματικὴν, νὰ μὴ εἶναι σε θέση νὰ ἀνταγωνιστοῦν τοὺς τουρκομαθεῖς Ἀρμενίους:

---

20. Εμμ. Χ. Εμμανουηλίδης, *Τα τελευταία ἔτη τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1924, σ. 110. Το ἔργο αὐτὸ τοῦ Εμμανουηλίδου (†1943) γράφτηκε στὸ τέλος τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

21. Α. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, τόμ. 3, Αθήνα 1930, σ. 370. Τελικὰ οἱ ἀρμενικὲς σφαγές καὶ ὁ ἐλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897 ὄχι μόνον ἀνοῖξαν τὸ δρόμο στὴν προώθηση τῶν Ἑβραίων σε οθωμανικὲς δημόσιες θέσεις (C. V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton NJ 1989, σ. 316), ἀλλὰ ευνόησαν ἐπιπλέον καὶ τὴν ἐνθουσιώδη στρατεύσή τους στὴν ἰδεολογία τοῦ «οθωμανισμοῦ»: J. Phillips Cohen, «Between Civic and Islamic Ottomanism: Jewish Imperial Citizenship in the Hamidian Era», *IJMES*, 44 (2012), 240 κ.ε. Μετὰ τὸ 1908 ἐμφανίστηκε καὶ ἡ ἰδέα τῆς μετοικεσίας Ἑβραίων στὴν οθωμανικὴν ἐπικράτεια ὡς ἀντίβαρο στὴν ἐπιρροή τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀρμενίων: I. Friedman, *Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918*, Οξφόρδη 1977, σ. 141, 262.

Ὁ νοήμων Ἑλληνόπαις ὀφείλει νά ἐπιδείξῃ πρὸς ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης ταύτης προθυμίαν ἴσῃν τῆς πρὸς τὴν πατρῶαν γλώσσαν [...]. Λύπης λοιπόν, φίλοι ὁμογενεῖς, ἄξιον ἢ μᾶλλον αἰσχύνῃς οὐκ ὀλίγης πρόξενον εἰς ἡμᾶς τοὺς ὑπηκόους τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας [...] νά μένωμεν ἀδιάφοροι περὶ τὴν γλώσσαν ταύτην, ἐν ᾧ οἱ συναρχόμενοι ἡμῖν λαοὶ τῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ Ἀρμένιοι, λέγω, καὶ οἱ Ἀρμενοκαθολικοὶ, μεγίστην καταβάλλουσιν ἐπιμέλειαν ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ εἰς σπουδὴν οὐ μόνον τῆς ὀθωμανικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀραβικῆς καὶ περσικῆς²².

Ἀς σημειωθεῖ πάντως ὅτι καὶ στὴν αρμενικὴ πλευρὰ παρατηρεῖται ἀνάλογη τάση: τῆ ἐνίσχυση τῆς διδασκαλίας τῆς τουρκικῆς (ἀλλὰ καὶ τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας) ἐναντι ἀκόμα καὶ τῆς αρμενικῆς καὶ μάλιστα σὲ περιόδους ποὺ οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχές δεν ἦταν ἰδιαίτερα ευμενεῖς (ὅταν δεν ἦταν εχθρικές) στὴν ἀνάπτυξη τῆς αρμενόφωνης παιδείας. Εξάλλου ἀπὸ τὸ 1894 ἡ διδασκαλία τῆς τουρκικῆς ἐπιβλήθηκε με νόμο σὲ ὅλα τὰ μὴ μουσουλμανικὰ σχολεῖα²³. Οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς δεν ἀντέχαν τὴν εὐρεία χρῆση τῆς τουρκικῆς γλώσσας μεταξὺ τῶν Ἀρμενίων. Ἀκόμα καὶ ὁ γαλλοσπουδασμένος, ἀλλὰ συχνὰ ἀμετροεπῆς Γιάννης Ψυχάρης δεν παρέλειψε στὸ *Ταξίδι* του (1888) νὰ ἀναφερθεῖ υποτιμητικὰ στὴν αρμενικὴ τουρκοφωνία, σημειώνοντας –λανθασμένα– ὅτι «οἱ Ἀρμένηδες καὶ τῆ γλώσσα τοὺς δέ θέλουνε πιά νά μάθουνε, καὶ λέν πῶς εἶναι Τοῦρκοι»²⁴. Ὁ ἴδιος ὠστόσο ἀλλάξε γνώμη ὅταν ξέσπασαν οἱ αρμενικὲς σφαγές: Ἐκτοτε, υποστήριξε τὸ 1897, ἡ χροῖα (ἐξαιτίας τῆς μακραίωνης καταπίεσης) μοιρολατρεία τῶν Ἀρμενίων ἀρχισε νὰ δίνει τὴ θέση τῆς στὴν πατριωτικὴ ὁρμὴ καὶ τὸ πάθος αὐτὸ γιὰ τὴν ἐλευθερία ἐπρόκειτο, παρὰ τὶς ἐκατόμβες καὶ τὶς παρασπονδίες τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας, νὰ ὁδηγήσει τὸν αρμενικὸ λαὸ εἴτε στὴν αὐτονομία εἴτε ἰσως καὶ στὴν πλήρη ἀνεξαρτησία (*il faudra se ressource à voir une Arménie autonome, peut-être plus tard un royaume d'Arménie*)²⁵.

---

22. Κ. Ἀδοσίδης, *Στοιχεῖα τῆς ὀθωμανικῆς γραμματικῆς*, ΚΠ 1850, σ. 7. Γιὰ τὸν Ἀδοσίδη (ποὺ ἀργότερα ἀνέλαβε σημαντικὲς κρατικὲς θέσεις, ἀνάμεσά τοὺς καὶ τοῦ βαλὴ τῆς Κρήτης), ἀλλὰ καὶ ἀνάλογες κινήσεις ἄλλων Ἑλλήνων τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, βλ. Strauss, «The Millets», 211 κ.ε. Πρὸβλ. τοῦ ἴδιου, «Kutup ve Resail-i Mevkute», σ. 253-254 σημ. 114, ὅπου παρατίθεται ἡ ἐκτίμησις τοῦ Τοῦρκου δημοσιογράφου, συγγραφέα καὶ ἐκδότη Ahmed Midhat, ὅτι οἱ Ἀρμένιοι κατεῖχαν τὰ πρωτεῖα στὴ γνώση τῆς «ὀθωμανικῆς» γλώσσας σὲ ὀλόκληρη τὴν Αὐτοκρατορία. Ὁ Ἀδοσίδης ἦταν ἐκδότης καὶ μίας ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐλληνικὲς ἐφημερίδες τῆς Κωνσταντινούπολης, τοῦ *Τηλεγράφου τοῦ Βοσπόρου* (1843-1857): Δ. Σταματόπουλος, «Ἑλληνικὸς Τύπος τῆς ὀθωμανικῆς Κωνσταντινούπολης», 2008, *Εγκυκλοπαίδεια Μειζονος Ἑλληνισμοῦ*, «Κωνσταντινούπολη» [<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11035>]. Πρὸβλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα χρονολογάρου: 1780, 1800, 1869, 1913, Ἀθῆνα 1932*, σ. 41-43.

23. S. Deringil, *The Well-protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Λονδίνο 1998, σ. 105-107.

24. Ψυχάρης, *Τὸ ταξίδι μου*, Ἀθῆνα 1888, σ. 84. Ὠστόσο στὴ β' ἐκδ. (Ἀθῆνα 1905) καὶ ἀναλογιζόμενος προφανῶς τὰ ὅσα εἶχαν υποστεί στὸ μεταξὺ οἱ Ἀρμένιοι, ἔσπευσε νὰ τοὺς ζητήσει συγγνώμη γιὰ τὸ «χωρατό» του (σ. 250: «Ντρέπουμε πού τῶγραφα τότες καὶ παρακαλῶ, ὕστερις ἀπὸ κεῖνα πού εἶδαμε, νά μέ συχωρέσουνε τὰδέρφια μας οἱ Ἀρμένηδες γιὰ τᾶνοστο χωρατό»).

25. J. Psichari, «Les Arméniens, les Crétois et l'Europe», *La Nouvelle Revue*, 106/1 (Μάιος 1897), 55-59.

Γενικά στους κύκλους της οικονομικής και κοινωνικής «αριστοκρατίας» του ελληνορθόδοξου στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επικρατούσε η αυτάρεσκη αντίληψη ότι οι Αρμένιοι γενικά δεν διακατέχονταν από ισχυρά εθνικά αισθήματα, ανάλογα τουλάχιστον με εκείνα που χαρακτήριζαν τους Έλληνες. Στα Απομνημονεύματά του π.χ. ο Ανδρέας Συγγρός, εμβληματικός εκπρόσωπος του νεοελληνικού ευεργετισμού, εμφανίζεται να υποτιμά τον Αρμένιο συνétairo του Aretig Nevrouzian όχι μόνο στις τραπεζομεσιτικές του συναλλαγές, αλλά και στην εθνική του φιλοτιμία. Προφανώς, όταν ο Συγγρός απορούσε για την ανάδυση του αρμενικού εθνικισμού, αγνοούσε ότι και ο Nevrouzian επιτελούσε ήδη εθνωφελές έργο –έστω και μικρότερης κλίμακας– στις κοινότητες της αρμενικής Διασποράς:

Ὁ Νεβρουζιάν [γράφει ο Συγγρός] ἐδέχθη τούς ὄρους μου χωρὶς ποσῶς νά προσβληθῆ ἢ φιλοτιμία του. Ἄλλως Ἀρμενίων φιλοτιμία δυσκολώτατα προσεβάλλετο ἐν γένει, καί τὰ κοινωνικά καί ἔθνικά αἰσθήματα αὐτῶν ἦσαν λίαν ἐλαστικά, ἀπορώ δέ καί ἐξίσταμαι σήμερον ἀκούων αὐτοῦς δρώντας ὑπέρ ἔθνους καί πατρίδος, ἧς οὔτε τό ὄνομα κυριολεκτικῶς τότε ἦτο γνωστόν²⁶.

Υποτακτικούς στην οθωμανική εξουσία (σε σχέση πάντοτε με τους Έλληνες) έβρισκε τους αρμενικούς αγροτικούς πληθυσμούς, ακόμα και στις αρχές του 20ού αιώνα, και ο Ιρλανδός στρατιωτικός Arthur FitzHenry Townshend, που έζησε στα Άδανα στα 1903-1904 και στην Αδριανούπολη τα επόμενα δυο χρόνια· αλλά την υποτακτικότητα του αρμενικού στοιχείου της επαρχίας την απέδιδε κι αυτός, όπως και ο Ψυχάρης και άλλοι σύγχρονοί του, στη μακραίωνη καταπίεση (his spirit is broken by centuries of oppression) και κυρίως στον φόβο που του είχαν ενσπείρει τα αιματηρά γεγονότα της δεκαετίας του 1890. Ο Townshend πάντως διευκρινίζει ότι οι Αρμένιοι κατά τις σφαγές υπερασπιζόνταν κατά εκατοντάδες (hundreds of them) με γενναιότητα και αυτοθυσία τη θρησκευτική τους ταυτότητα, ενώ μπορούσαν να γλυτώσουν δηλώνοντας απλώς πίστη στον Μωάμεθ²⁷.

Αναλυτικότερες (και σαφώς ευμενέστερες για τους Αρμένιους, «τόν έργατικόν τοῦτον καί βιομήχανον υἱόν τῆς Ἀσίας») είναι οι εθνογραφικές συγκρίσεις ανάμεσα στις δυο εθνότητες που επιχείρησε να κωδικοποιήσει στα μέσα του 19ου αιώνα ο Σκαρλάτος Βυζάντιος:

Εἴτε καθ' ἑξίν, εἴτε καί φύσει, διά τό βιομήχανον, δεξιός περι τήν ψηλάφησιν καί διάγνωσιν τῶν πολυτίμων μετάλλων προσηλώθη [ο Αρμένιος] ὄλος εἰς

---

26. Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τόμ. 2, Αθήνα 1908, σ. 22. Για τις οικονομικές επιδόσεις του Nevrouzian, βλ. M. Greene, «Bankrolling the Sultan: The Career of a Nineteenth Century Greek Patriot», *Trading Cultures: The Worlds of Western Merchants*, επιμ. J. Adelman – St. Aron, Turnhout 2001, σ. 210. Μνεία της οικονομική του βοήθειας προς την αρμενική κοινότητα της Λευκωσίας του Α.-Μ. Χατζηλύρα, *Οι Αρμένιοι της Κύπρου*, Λευκωσία 2009, σ. 14.

27. A. F. Townshend, *A Military Consul in Turkey: The Experiences and Impressions of a British Representative in Asia Minor*, Λονδίνο 1910, σ. 92, όπου και για τον τρόμο που προκαλούσε στους Αρμένιους η εμφάνιση μόνον ενός Τούρκου χωροφύλακα (the hereditary fear of a *zaptieh*), και 220, όπου επισημαίνεται η συνεχής επαγρύπνηση του αρμενικού πληθυσμού στο Μαράς εξαιτίας του φόβου επανάληψης των σφαγών του 1895.

τάς άργυρογνωμονικάς και τραπεζιτικάς κερδοσκοπίας και μεταλλεύει πρό χρόνων ήδη τήν Τουρκικήν αυτοκρατορίαν. Έχων δέ φύσιν ύγιά και τετραγωνικόν νοϋν, καθώς εΐνε και τῷ σώματι τετραγωνικῶς διοργανισμένος, σπανίως άποτυγχάνει εις τάς έπιχειρήσεις του, και οϋδέποτε άπαυδά και άποτυγχάνων [...]. Τόν Γραικόν διακρίνει ή παλιμβουλία, τό άψίχορον, τό φιλόκαινον, τό φιλύποπτον. Εϋφύης, δραστικός και τολμηρός εις τάς έπιχειρήσεις του, θηρεύει δι' εϋγενῶν ὡς επί τό πολύ τρόπων τήν δόξαν, τήν ὁποίαν θεωρεΐ πάτριον κληρονομίαν [...]. Η θέσις του, μετά τήν άπελευθέρωσιν τῆς Ελλάδος, εΐνε άμφίδοξος, και ὁ Τούρκος τόν θεωρεΐ μέ λοξόν πάντοτε βλέμμα, ὡς διαμασῶντα δυσφόρως τόν χαλινόν του· ὅθεν και άπό τινων έτών προτιμᾶ εις τάς δημοσίας ύπηρεσίας και τά συναλλάγματα αϋτοϋ τόν Άρμένιον. Αί άσιατικά έξεις, μετά τάς ὁποίας συνανετράφη, και ὁ τρυφηλός βίος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καθιστῶσι τόν κάτοικον αϋτῆς Γραικόν μαλθακώτερον παρ' ὅ,τι ὁ σωματικός αϋτοϋ ὀργανισμός, ή λεπτότης τῶν τοϋ προσώπου μελῶν και τό σφηκῶδες τοϋ άναστήματός του άπαιτοϋσιν²⁸.

Οι περισσότερες από τις παρατηρήσεις αυτές αφορούσαν κοινωνικές καταστάσεις που ενδημούσαν στην Κωνσταντινούπολη και στα μεγάλα αστικά κέντρα, όχι σε ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια. Το ίδιο συνέβαινε κατά κανόνα και με τους ξένους που επιχειρήσαν ανάλογες συγκρίσεις. Στα 1880 ο ανώνυμος συντάκτης μιας αρκετά συζητημένης και σχετικά πρώιμης ανάλυσης του αρμενικού ζητήματος, παρουσίασε με σκληρότητα τη σταδιακή επικράτηση των Ελλήνων και των Ευρωπαίων τραπεζιτών (the more unscrupulous and more ambitious Greeks and Europeans) έναντι των Αρμενίων ομοτέχνων τους. Οι αυστηρές του κρίσεις, που κατά κάποιον τρόπο επιβεβαιώνουν και διαφεύδουν ταυτόχρονα μερικές από τις απαξιωτικές εκτιμήσεις του Γιάννη Ψυχάρη και του Ανδρέα Συγγρού, συμπεριέλαβαν και την αντιφατική στάση των Αρμενίων δανειστών έναντι των ομοεθνών τους· τους υπεράσπιζαν έναντι των Οθωμανών, αλλά ταυτόχρονα τους απομυζούσαν στο εσωτερικό της κοινότητάς τους²⁹. Από την άλλη μεριά, ο Γάλλος δημοσιολόγος Eugène-Jacques Chesnel, γνωστός με το ψευδώνυμο «Kesnín bey», σε ένα πολυσχολιασμένο οδοιπορικό του στην ανατολική Μεσόγειο, αναφέρεται με ιδιαίτερη σκληρότητα στις διαφορές –ανεξίτηλες (ineffaçables) στα ήθη, τη γλώσσα και τις ιδέες– και στην αμοιβαία δυσπιστία και βαθειά περιφρόνηση που χαρακτήριζαν τις σχέσεις ανάμεσα σε όλες τις εθνοτικοθησκευτικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· οι τάσεις αυτές, που καθιστούσαν, κατά τη γνώμη του, ανέ-

---

28. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις*, τόμ. 1 (1851), σ. 85. Ο ίδιος, για να δείξει την αμεροληψία του, υπογραμμίζει απολογητικά (τόμ. 2, σ. ζ'-η', Προλεγόμενα), ότι «παρ' ήμιν και ὁ Ὀθωμανός και ὁ Ἕλληνας και ὁ Ἀρμένιος και ὁ Ἰουδαίος εἰσὶν ἅπλως μόνον ἄτομα, και, διαγράφοντας τόν ιδιάζοντα εις έκάστην ἐθνικότητα χαρακτήρα, οϋδέν ἄλλο παρατηροϋμεν, ὡσπερ ἐν φωτογραφήματι, εἰμὴ μόνον ἐάν ἀπετυπώθησαν κατά φύσιν και ἀκριβῶς».

29. An Eastern Statesman, «The Armenian Question», CR, 37 (Απρ. 1880), 536. Πιθανός συντάκτης του ο George Washburn, πρόεδρος για ένα διάστημα (1870-1877) της Ροβερτείου Σχολής της Κωνσταντινούπολης και, ὡπως θα δοϋμε αλλοϋ, ειλικρινής φίλος των Ελλήνων και των Αρμενίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· πρβλ. Odams, *British perceptions*, σ. 253.

φικτη τη συνεργασία τους και ακόμα λιγότερο τη μετεξέλιξή τους σε ένα σύγχρονο εθνικό κράτος ή έστω σε μια ενιαία κοινωνία (*ni nation, ni société*), αφορούσαν και τους Έλληνες και τους Αρμενίους τόσο στις μεταξύ τους σχέσεις όσο και στην πα- νομοιοτύπη στάση τους έναντι των νωθρών και αμαθών μουσουλμάνων:

L'Arménien [συμπεραίνει] parle avec mépris de l'improbité du Grec; le Grec s'indigne de la servilité de l'Arménien qui courtise volontiers le musulman; tous les deux haussent les épaules en parlant du Turc, lequel le leur rend bien et ne perd pas un pouce de sa majesté, sous laquelle il cache sa paresse et son ignorance³⁰.

Μερικοί πάντως περισσότερο καλοπροαίρετοι παρατηρητές απέφευγαν τις γενικεύσεις: έκαναν σαφή διάκριση ανάμεσα στους εθνικά απονευρωμένους Έλ- ληνες και Αρμενίους της οθωμανικής πρωτεύουσας και γενικά των μεγάλων εμπο- ρικών κέντρων της Αυτοκρατορίας και στους ομοεθνείς τους της επαρχίας. Η Αμερικανίδα Julia Ward Howe, που συνδέθηκε με τον κόσμο της οθωμανικής Ανα- τολής χάρη στον φιλέλληνα σύζυγό της Samuel Gridley Howe, διέκρινε με έμφαση τους «παρηκμασμένους» (*demoralized*) Αρμενίους της Κωνσταντινούπολης και των «λιμανιών του Λεβάντε» από τους «ανεξάρτητους και αρειμάνιους» ομοεθνείς τους του Ταύρου και του Ερζερούμ· το ίδιο και τους «απονευρωμένους» (*enervated*) Έλ- ληνες του Φαναρίου από τους σκληροτράχηλους ορεσίβιους Έλληνες (*hardy Greek mountaineers*) της Ηπείρου και της Μακεδονίας³¹. Ανάλογους διαχωρισμούς είχε κάνει και ο Βρετανός περιηγητής και αρχαιολόγος James Theodore Bent, που δια- φοροποιούσε τον αρμενικό πληθυσμό της μικρασιατικής ενδοχώρας από τους δουλοπρεπείς αυλοκόλακες (*cringing courtiers*) της Κωνσταντινούπολης και τους εξίσου επαίσχυντους (*disreputable*) Αρμενίους εμπόρους της Σμύρνης. Πάντως ο Bent, παρά τους χαρακτηρισμούς αυτούς, εκτιμούσε ότι και οι Αρμένιοι των δυο αυτών πόλεων επισκίαζαν σε αβρότητα και εξυπνάδα (*a subtlety and sharpness*) και τους Εβραίους και τους Έλληνες συμπολίτες τους³².

Η διάκριση ανάμεσα στους Έλληνες και Αρμενίους των αστικών κέντρων και της ενδοχώρας ήταν σαφέστερη ακόμα και στις σχέσεις των δυο εθνοτήτων με τους μουσουλμάνους συμπατριώτες τους· αλλά αυτό κράτησε ως το ξέσπασμα της Ανατολικής Κρίσης του 1876-1878. Ως τότε, επισημαίνει ο Βρετανός συγγραφέας,

---

30. Kesnin Bey, *Le Mal d'Orient (Mœurs turques)*, Παρίσι 1887, σ. 10-11. Πρβλ. και την αγγλική έκδοση του ίδιου έργου: *The Evil of the East; or, Truths about Turkey*, Λονδίνο 1888, σ. 25-26. Όπως θα δούμε (βλ. σ. 112 σημ. 7), ο Chesnel θα αναδειχθεί σύντομα σε στρατευμένο φιλότουρκο.

31. Το απόσπασμα στην Stone Blackwell, *Armenian Poems*, σ. xi. Οι δυο Αμερικανίδες πρωτοστάτησαν στην ίδρυση στη χώρα τους της οργάνωσης «Friends of Armenia»: *Armenia*, 1/1 (Οκτ. 1904), 43 κ.ε. Στη Howe αφιερώνει μερικές ωραίες σελίδες ο P. Balakian, *The Birning Tigris. The Armenian Genocide and America's Response*, Νέα Υόρκη 2003, σ. 6-10, κ.ε. (ελλην. έκδ.: *Ο Τίγρης φλέγεται. Η αρμενική Γενοκτονία και η ολιγωρία της Δύσης*, Αθήνα 2003, σ. 31 κ.ε. *passim*). Οι εμπειρίες του συζύγου της Gridley Howe (που, ως γιατρός, είχε συμμετάσχει στην ελληνική επανάσταση και στην κρητική εξέγερση του 1866) καταγράφτηκαν από τον ίδιο σε αλληπάλληλα βιβλία του· βλ. ενδεικτικά το έργο του *An Historical Sketch of the Greek Revolution*, επιμ. G. Georgiades Arnakis, Austin, Texas 1966.

32. Bent, «Travels amongst Armenians», 700.

περιηγητής και διπλωμάτης Valentine Chirol, περιγράφοντας τις εντυπώσεις του από την παραμονή του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στα 1880-1881, τόσο οι φτωχοί χριστιανικοί όσο και οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της επαρχίας, παρά τις φορολογικές ανισότητες σε βάρος των πρώτων, είχαν κοινά τα αισθήματα δυσαρέσκειας προς την κεντρική κυβέρνηση (their general and particular grievances against Constantinople) για τον τρόπο με τον οποίο οι εκπρόσωποί της τους απογύμωναν «και από το τελευταίο τους πιάστρο». Ωστόσο εκείνοι που μοιράζονταν εξίσου τις συνέπειες του φανατισμού του μουσουλμανικού περιγύρου και της κρατικής κακοδιοίκησης ήταν οι Έλληνες και οι Αρμένιοι (more often regarded as fellow sufferers under common misrule)³³.

β. Οι Έλληνες και οι Αρμένιοι κατά την πρώτη φάση της Ανατολικής Κρίσης του 1876-1878.

Ως την έναρξη της μεγάλης Ανατολικής Κρίσης του 1876-1878 η ελληνική διπλωματία ήταν ελάχιστα ενημερωμένη για τους παράγοντες που κυοφορούσαν τη γένεση του αρμενικού εθνικού κινήματος, παρ' όλο που ήταν εξαιρετικά φανερό ότι αυτοί θα επηρέαζαν και τους ελληνικούς πληθυσμούς, τουλάχιστον των ανατολικών περιοχών της Μικράς Ασίας. Η αρχή έγινε στο πρώτο κιόλας μισό του 19ου αιώνα με την αθρόα είσοδο δεκάδων χιλιάδων μουσουλμάνων προσφύγων, οι οποίοι, αφού εγκατέλειπαν (εξαιτίας της ρωσικής επέκτασης στον Καύκασο και την Υπερκαυκασία) τις πατρίδες τους, κατέφευγαν στην οθωμανική επικράτεια. Οι βιαιοπραγίες –συντά αιματηρές– κατά την άτακτη κατά κανόνα εγκατάστασή τους στα χριστιανικά και μουσουλμανικά χωριά προκαλούσαν οξύτατα προβλήματα ασφάλειας, προπάντων όταν οι εξαθλιωμένοι και ανέστιοι νεήλυδες εντάσσονταν σε ντόπιες συμμορίες ή χρησιμοποιούνταν από τους ισχυρούς ακόμα «ντερεμπέδες» (derebeyi) και τους Κούρδους τοπάρχες της περιοχής. Η κατάσταση αυτή, που θα εξελιχθεί σε χρόνιο φαινόμενο, δεν ήταν άγνωστη στην Κωνσταντινούπολη και στη δυτική Ευρώπη: περιγράφεται με μελανά χρώματα στις εκθέσεις των ξένων προξένων της ανατολικής Μικράς Ασίας. Αλλά και οι Έλληνες υποπρόξενοι στην Τραπεζούντα υπογράμμιζαν την απόγνωση του χριστιανικού στοιχείου από την εξάπλωση της αναρχίας, που το ανάγκαζαν να αναζητά τη λύση στην αντίστροφη (προς τη μουσουλμανική) μετανάστευσή του προς τις ρωσικές κτήσεις της Υπερκαυκασίας³⁴. Από την πλευρά της η αρμενική εκκλησιαστική ηγεσία, σε συνεργασία με ειδικές επιτροπές της Εθνοσυνέλευσης, συγκέντρωνε συστηματικά συγκεκριμένες μαρτυρίες για τις πράξεις βιαιοπραγίας σε βάρος του αρμενικού στοιχείου στην επαρχία: αυτά τα στοιχεία επικαλούνταν στα αλληπάλληλα –αλλά αναποτελε-

---

33. V. Chirol, *Fifty Years in a Changing World*, Νέα Υόρκη 1928, σ. 102. Δείγματα εθνολογικών και κοινωνιολογικών χαρακτηρισμών (με έμφαση στο τουρκικό στοιχείο) παραθέτει και ο D. Gürpınar, «The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, 'Young' and 'Old'», *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39/3 (2012), 347-372.

34. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Μετοικεσίες», σ. 96 κ.ε., 99 κ.ε., 109 κ.ε., με αναφορές στα διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα.

σματικά- υπομνήματά της (529 στη δεκαετία 1860-1870) προς την οθωμανική κυβέρνηση³⁵.

Με το ξέσπασμα της κρίσης και ιδιαίτερα μετά τη σύγκληση της Συνδιάσκεψης της Κωνσταντινούπολης (Δεκέμβριος 1876 - Ιανουάριος 1877), η διασφάλιση της ζωής και των περιουσιών του χριστιανικού πληθυσμού που ζούσε στις ανατολικές επαρχίες της οθωμανικής επικράτειας εντάχθηκε στις συζητήσεις των εκπροσώπων των Δυνάμεων (βλ. Παράρτ., εικ. 1). Έτσι άρχισε και η ελληνική πλευρά να απασχολείται με την πολιτική πλέον πλευρά τού αρμενικού ζητήματος. Τότε σημειώθηκαν και τα πρώτα σαφή δείγματα της ελληνοαρμενικής πολιτικής προσέγγισης στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, αλλά και στις κοινότητες της Διασποράς. Ωστόσο η ελληνική πλευρά δεν είχε ακόμα συνειδητοποιήσει τη δυναμικότητα που αποκτούσε το αρμενικό εθνικό κίνημα. Γι' αυτό και η σύγκλιση των ηγεσιών των δυο εθνοτήτων ήταν αρχικά έμμεση: αφορούσε τις μάλλον ασυντόνιστες προσπάθειες, από το ένα μέρος, του τότε (1875-1881) Έλληνα πρεσβευτή στην οθωμανική πρωτεύουσα Ανδρέα Κουντουριώτη, των «εκπροσώπων» των ελληνικών πληθυσμών της Κρήτης, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης³⁶, και, από το άλλο, του Αρμενίου Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Nerses Β' και των εκπροσώπων των αρμενικών κοινοτήτων, να πείσουν τους αντιπροσώπους των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στη Συνδιάσκεψη να λάβουν τουλάχιστον υπόψη τα αιτήματά τους στα σχέδιά τους για διοικητικές μεταρρυθμίσεις στις επαρχίες που είχαν συμπαγείς χριστιανικούς πληθυσμούς³⁷. Και στις δυο περιπτώσεις –και παρά τη συνηγορία των φιλελληνικών και φιλοαρμενικών κύκλων της Μεγάλης Βρετανίας και τις δημόσιες παρεμβάσεις του William E. Gladstone³⁸– τα αιτήματά τους αγνοήθηκαν ή έστω υποβαθμίστηκαν μυωπικά μπροστά στα προβλήματα που είχαν προβληθεί πρόσφατα μετά τα γεγονότα στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και, κυρίως, στη Βουλγαρία³⁹.

Και όμως: την εποχή ακριβώς εκείνη υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη ξένοι παρατηρητές που εκτιμούσαν διαφορετικά τα πράγματα. Είναι χαρακτηριστικές

---

35. St. H. Astourian, «The Silence of Land. Agrarian Relations, Ethnicity and Power», *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, επιμ. R. G. Suny – F. Müge Göçek - N. M. Naimark, Νέα Υόρκη 2011, σ. 58-61. Πρβλ. Etmekjian, «The Armenian National Assembly», 38.

36. S. Th. Lascaris, *La politique extérieure de la Grèce avant et après le Congrès de Berlin (1875-1881)*, Παρίσι 1924, σ. 52-53.

37. A. J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Princeton, NJ 2003, σ. 57. Ο E. Uraş, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Κωνσταντινούπολη 1988, σ. 424 κ.ε., 434 κ.ε., εμφανίζει τον Αρμένιο ιεράρχη να προτείνει στους Βρετανούς δυναμικές επεμβάσεις υπέρ του ποιμνίου του.

38. Βλ. π.χ. κείμενο της διάλεξης του W. E. Gladstone, «The Hellenic Factor in the Eastern Problem», CR, 29 (Δεκ. 1876), 1-27, και, σε ελληνική απόδοση μια τριακονταετία αργότερα, στην *Εστία*, 9-12 Ιαν. 1903, αρ. 313-316. Πρβλ. Α. Μ. Ανδρεάδης, *Ο Γλάδστον και η Ελλάδα*, Αθήνα 1910, σ. 24 (= Έργα, τόμ. 3, Αθήνα 1940, σ. 205).

39. E. Kofos, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 83 κ.ε., 91-94 (πρβλ. και στη νεότερη ελλην. έκδοση: E. Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα, 1875-1881*, Αθήνα 2001, σ. 78 κ.ε.).

οι κρίσεις που διατύπωσε τον Ιανουάριο του 1877 ένας καθόλου φιλικός προς τους Έλληνες Βρετανός στρατιωτικός, ο συνταγματάρχης του μηχανικού Robert Home, σχετικά με τον ρόλο που έπρεπε να είχαν δώσει οι εκπρόσωποι των Δυνάμεων στη Συνδιάσκεψη, ιδιαίτερα της Μ. Βρετανίας, στον ελληνικό και αρμενικό παράγοντα: Το μεγάλο λάθος που κάνουν στην Αγγλία, παρατηρεί ο Home, αλλά που το διέπραξε στην οθωμανική πρωτεύουσα και ο ίδιος ο πληρεξούσιος της βρετανικής κυβέρνησης λόρδος Salisbury, είναι ότι στο διπλωματικό παχνίδι αγνόησαν τους Έλληνες (the most powerful class) και τους Αρμενίους. Τελικά αυτοί αντιτάχθηκαν σκληρά (strongly) στις αποφάσεις της Συνδιάσκεψης, στηρίζοντας κατάλληλα τους Οθωμανούς να αντισταθούν στις αποφάσεις των Δυνάμεων⁴⁰. Ανάλογες ήταν και οι εκτιμήσεις των ανταποκριτών των ευρωπαϊκών εφημερίδων στην Κωνσταντινούπολη: Κατά τη δραματική συνεδρίαση του οθωμανικού Μεγάλου Συμβουλίου (Şura-yı Devlet) της 6/18 Ιανουαρίου 1877, στις επίμονες προσπάθειες του τότε (Δεκέμβριος 1876 - Φεβρουάριος 1877) μεγάλου βεζίρη Midhat πασά, να πείσει τους ηγέτες των δυο εθνικοθηρησκευτικών κοινοτήτων να αποδεχτούν ως αναπόφευκτες τις προτάσεις των Δυνάμεων, οι δυο Πατριάρχες ανταποκρίθηκαν με θερμούς λόγους, αλλά συμβατικούς και σαφώς απορριπτικούς⁴¹.

Στην τελευταία πάντως συνεδρία της Συνδιάσκεψης ο Ρώσος πληρεξούσιος κόμης Nikolai Pavlovich Ignatiev και με τη σειρά του και ο Salisbury έδειξαν κάποιο ενδιαφέρον για τα αιτήματα των δύο εθνοτήτων· αλλά και οι δυο αποσκοπούσαν στην εξασφάλιση πλεονεκτημάτων κατά την επικείμενη ρωσοτουρκική σύρραξη: Ο Ignatiev επιδίωκε τη συναισθηματική προετοιμασία των Ελλήνων και των Αρμενίων για την χωρίς ουσιαστικά ανταλλάγματα συνδρομή τους εναντίον των Οθωμανών· ο Salisbury ενδιαφερόταν μόνο για τη δημιουργία αντιπερισπασμών στην υστερόβουλη ρωσική πρωτοβουλία και τον αποκλεισμό της Πετρούπολης από τη μονοπώληση του «ενδιαφέροντος» για τους δύο λαούς⁴². Αλλά και ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β΄ (1876-1909), μετά την κήρυξη του πολέμου (Απρίλιος 1877), είχε επιδιώξει –με μερικά πρωτοφανή για την οθωμανική πραγματικότητα «ανοίγματα»– να επιτύχει τον προσεταιρισμό των χριστιανών υπηκόων του

---

40. Kofos, *ό.π.*, σ. 84 σημ. 2 (Κωφός, *ό.π.*, σ. 73). Ο Robert Home ήταν σύμβουλος της βρετανικής κυβέρνησης σε σημαντικά ζητήματα στρατιωτικών οχυρώσεων: W. Porter, *History of the Corps of Royal Engineers*, τόμ. 2, Λονδίνο 1889, σ. 533-534. Για τον ρόλο του στις μυστικές αγγλοτουρκικές διαπραγματεύσεις για την Κύπρο, βλ. D. E. Lee, «A Memorandum Concerning Cyprus, 1878», *JMH*, 3/2 (1931), 235-241. Ο Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, τρίτος μαρκήσιος του Salisbury, ήταν πληρεξούσιος υπουργός της Μ. Βρετανίας στη Συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης και στη συνέχεια υπουργός Εξωτερικών και αντιπρόσωπος της κυβέρνησης (1874-1880) του Benjamin Disraeli, λόρδου Beaconsfield, στο Συνέδριο του Βερολίνου. Την ίδια εποχή (1876-1877) ως πρεσβευτής υπηρετούσε στην Κωνσταντινούπολη ο Sir Henry Elliot και στη συνέχεια (από τον Φεβρουάριο του 1877 ως το 1880) ο Austen Henry Layard, γνωστός όχι τόσο για την τουρκοφιλία του, όσο για τις αρχαιολογικές του έρευνες και τις ιστορικές συλλογές του.

41. *Manchester Times*, 20 Ιαν. 1877, αρ. 997. Πρβλ. M. Ş. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton 2008, σ. 118.

42. Kofos, *ό.π.*, σ. 92 κ.ε. (Κωφός, *ό.π.*, σ. 82 κ.ε.). Για τη στάση του Salisbury στις ελληνικές διεκδικήσεις, ιδιαίτερα στο συνέδριο του Βερολίνου, βλ. Α. Ανδρεάδης, «Ο λόρδος Σαλισβουρή και το Ανατολικόν Ζήτημα», *Ελληνισμός*, έτ. 7, αρ. 75 (Μάρτ. 1904), 188-200.

εναντίον των Ρώσων. Οι κινήσεις αυτές είχαν θετικά αποτελέσματα: τον Μάιο ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Β΄, επικαλούμενος και την «απονομή» από τον σουλτάνο «συνταγματικού Χάρτου, καθιερούντος τήν πλήρη άστικήν και πολιτικήν τῶν ὑπό τά σκήπτρα αὐτοῦ λαῶν ἰσότητα, ἀνεξαιρέτως φυλῆς ἢ θρησκευάματος», ζήτησε με εγκύκλιό του από το ελληνορθόδοξο στοιχείο της Αυτοκρατορίας όχι μόνο να δώσει πρώτο «τό παράδειγμα τῆς πλήρους καί ἀκραιφνοῦς ὑποταγῆς καί ἀφοσιώσεως εἰς τό βασιλεῖον κράτος», ἀλλά και να προσφέρει στην κυβέρνηση

*καί δι' ἔργων, οὐ μόνον ἠθικῶς, ἀλλά καί ὕλικῶς [...] πᾶσαν δυνατήν ἀρωγὴν καί συνδρομὴν πρὸς αἰσίαν ἀπαλλαγὴν αὐτῆς ἀπὸ τῶν περιστοιχιζουσῶν αὐτὴν δυσχερειῶν*⁴³.

Ακολούθησαν εκμέρους του σουλτάνου διάφορες φιλοφρονητικές χειρονομίες προς τον Ιωακείμ, με επιστέγασμα την παρασημοφόρησή του (28 Μαΐου/9 Ιουνίου) με το παράσημο Οσμανιέ (Ormaniyie) α΄ τάξης. Με τη σειρά τους η Ιερά Σύνοδος και το Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο, σε ευχαριστήρια αναφορά τους της 7/19 Ιουνίου, που επιδόθηκε στον μεγάλο βεζίρη, υπογράμμισαν, με «εὐχάς καί δεήσεις» υπέρ της νίκης «τῶν αὐτοκρατορικῶν ὄπλων», την αφοσίωση της ελληνορθόδοξης κοινότητας στην οθωμανική πατρίδα⁴⁴. Οι εκδηλώσεις αυτές συμπληρώθηκαν με εγκύκλιο του Πατριαρχείου πρὸς τις ενορίες της επικράτειας, με την οποία ζητούσε από το ποίμνιο να καταβάλλει «εὐγνωμόνως καί γενναιοφρόνως» στις ειδικές τοπικές κρατικές επιτροπές μηνιαίες συνδρομές για την κάλυψη μερικών τουλάχιστον από τις στρατιωτικές δαπάνες της χώρας⁴⁵.

Τη στήριξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τον σουλτάνο έσπευσαν να προβάλλουν στη Δύση οι ευρωπαϊκές εφημερίδες. Σε δημοσίευσμά της η έγκυρη *Neue Freie Presse* της Βιέννης, στηριζόμενη σε ανταπόκριση της *Kölnische Zeitung* από την οθωμανική πρωτεύουσα που αναφερόταν στην πατριαρχική εγκύκλιο, εξαίρει –με ασυνήθιστο (στην εφημερίδα αυτή) εγκωμιαστικό ύφος– τη νομιμοφροσύνη των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συγκρίνοντάς την μάλιστα με τη φιλορωσική διπλοπροσωπεία των Αρμενίων συμπολιτών τους. Ο συντάκτης του σχολίου αντιπαραβάλλει επίσης, χαρακτηρίζοντάς την ως «αντιρωσικό μανιφέστο» (*Manifest gegen Russland*), την εγκύκλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη (*der Stambuler Phanariot*) στις φιλορωσικές (*russenfreundliche*) δολιχοδρομίες τού πρωθυπουργού της Ελλάδας Αλεξάνδρου Κουμουνδούρου. Στο ίδιο άρθρο πάντως διευκρινίζεται ότι και η ελληνική νομιμοφροσύνη προς τους κυριάρχους, που οφειλόταν στον χαρακτήρα του ελληνικού λαού (*in dem griechischen Volkscharakter begründet*), είχε ημερομηνία λήξης: οι Έλληνες θα επιδίωκαν με δυναμισμό (*mit Thatkraft*), αλλά σε ευθετότερο χρόνο την απαλλαγή τους από την οθωμανική κυ-

43. *Νεολόγος*, 26 Μαΐου/7 Ιουν., αρ. 2.487.

44. Περιγραφή της παρασημοφόρησης στον *Νεολόγον*, 1/13 Ιουν. 1877, αρ. 2.402, και στην *Ωρα*, 6 Ιουν. 1877, αρ. 210 (αναδημ. από τον κωνσταντινουπολίτικο *Τύπον* της 31 Μαΐου). Το κείμενο του Εθνικού Συμβουλίου στη *Θράκη*, 16/28 Ιουν., αρ. 1.045, και την *Αμάθεια*, 22 Ιουν. 1877, αρ. 2.361.

45. *Νεολόγος*, 10/22 Ιουν., αρ. 2.500. Η εγκύκλιος, μεταφρασμένη στα γαλλικά, διανεμήθηκε από το κρατικό Γραφείου Τύπου στις εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης.

ριαρχία (nach Freiheit und Ablösung von der Türkei). Αντίθετα στους Αρμενίους περυσεύει η αγέρωχη αισιοδοξία (eine gehobene Stimmung): φαντάζονται πώς τους έχει ήδη ετοιμαστεί το βασιλείό τους (Sie schauen schon im Geiste das Königreich Armenien fertig)⁴⁶.

Οι κρίσεις για τους Αρμενίους ήταν σε πολλά άδικες: Καταρχήν ανάλογο περιεχόμενο είχε και η εγκύκλιος που είχε στείλει στις 4/16 Ιουνίου 1877 ο Αρμένιος Πατριάρχης Nerses στις επισκοπές της δικαιοδοσίας του· κι αυτός ζητούσε από το ποιμνιό του όχι μόνο ευχές υπέρ του σουλτάνου «καί τοῦ θριάμβου τῶν ὄπλων αὐτοῦ κατά τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος», αλλά και την οικονομική ενίσχυση της άμυνάς της («παντί σθένει διά τε τῶν ἐράνων καί τῆς τακτικῆς ἀποτίσεως τῶν ἐπιβαλλομένων φόρων εἰς τάς ἐκτάκτους ἀνάγκας τοῦ Κράτους»). Είχε άλλωστε, όπως και ο Ιωακείμ, παρασημοφορηθεί από τον σουλτάνο⁴⁷. Δεν θα πρέπει βέβαια να θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι τη στάση του Ιωακείμ και του Nerses τη συμμεριζόταν και η πλειονότητα του ποιμνίου τους, τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο κυρίως στην επαρχία. Στην Κρήτη π.χ. οι κάτοικοι δεν επέτρεψαν την άγνωση στις εκκλησίες της εγκυκλίου του Οικουμενικού Πατριάρχου υπέρ της επιτυχίας των οθωμανικών όπλων. Αλλά και ο Έλληνας πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη Κουντουριώτης χαρακτήρισε τον Ιωακείμ «τυφλόν ὄργανον τῆς Πύλης»⁴⁸. Την εποχή ακριβώς εκείνη στη βορειοανατολική μικρασιατική ενδοχώρα το χριστιανικό στοιχείο, ιδιαίτερα το αρμενικό, παρά τη νομιμοφροσύνη του, πλήρωνε βαρύ τίμημα σε ζωές και περιουσίες από τις επιδρομές των Κούρδων και των «Κιρκασίων» ατάκτων⁴⁹. Σύμφωνα μάλιστα με καταγγελίες στις ελληνικές εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης, σε μερικές περιπτώσεις παρατηρήθηκε όχι μόνο «ἔνοχος ὀλιγωρία» των κατά τόπους μουσουλμάνων διοικητικών αξιωματούχων

---

46. *Neue Freie Presse (Abendblatt)*, 20 Ιουν., αρ. 4.603. Εκτενές απόσπασμα σε ελληνική απόδοση στη *Θράκη*, 18/30 Ιουν., αρ. 1.047. Κατά τη δημοσίευση του άρθρου ο Κουμουνδούρος είχε πάψει να είναι πρωθυπουργός· η επόμενη πρωθυπουργία του (7η στην πολιτική του σταδιοδρομία) άρχισε στις 11 Ιαν. 1878 και, μετά ένα ολιγόημερο διάλειμμα, θα συνεχιστεί ως το 1880.

47. Η εγκύκλιος στη *Θράκη*, 13/25 Ιουν., αρ. 1.042. Την παρασημοφόρηση του Nerses, την οποία ανήγγειλε λίγους μήνες αργότερα ο *Ανατ. Αστήρ*, 22 Οκτ., αρ. 2, σ. 18-19, χαίρετισαν και οι αρμενικές κοινότητες της επαρχίας, όπως π.χ. 140 μέλη της παροικίας της Θεσσαλονίκης· την αναφορά τους δημοσίευσε ο τοπικός *Ερμής*, 14 Οκτ., αρ. 233. Από τις φιλοφροσύνες αυτές εξαιρέθηκε βέβαια ο Βούλγαρος Έξαρχος Άνθιμος, ο οποίος μάλιστα εξορίστηκε στην Άγκυρα (περιγραφή τῆς μεταφοράς του στην *Ωρα*, 23 Ιουλ., αρ. 257).

48. Kofos, *Greece*, σ. 115-116 και σημ. 1 (Κωφός, *Η Ελλάδα*, σ. 95).

49. Στα αποτελέσματα των κουρδικών επιδρομών σε αρμενικά χωριά αναφέρεται ο Ιρλανδός στρατιωτικός, που περιηγήθηκε αρκετές φορές στην οθωμανική Ανατολή J. Creagh, *Armenians, Koords, and Turks*, Λονδίνο 1880, σ. 261-279 και *passim*. Πρβλ. R. F. Zeidner, «Britain and the Launching of the Armenian Question», *IJMES*, 7/4 (1976), 470-471 και σημ. 17, και Walker, *Armenia*, σ. 110-111. Η τουρκική θεώρηση του ζητήματος στον Uras, *Armenians*, σ. 424 κ.ε. Για τα προβλήματα και τα διλήμματα του ελληνικού στοιχείου στον Πόντο βλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος του 1875-1878 και ο απόηχός της στον Πόντο», *Polyptychon. Homenaje a I. Hassiotis*, επιμ. E. Motos Guirao – M. Morfakidis Filactós, Γρανάδα 2008, σ. 491-492, 494 κ.ε. «Κιρκασίοι» (Çerakise/Çerkesler) αποκαλούνταν συχνά την εποχή εκείνη οι μουσουλμάνοι που είχαν καταφύγει στην Οθωμανική αυτοκρατορία από διάφορες περιοχές του Βορείου Καυκάσου και της Υπερκαυκασίας (Τσετσενία, Αδίγη, Κιρκασία, Αμπχαζία, Νταγκεστάν, Λαζιστάν κ.ά.) μετά τη ρωσική τους κατάκτηση.